

70.

De faldnes Minde paa Sønderjyllands Kirkegaarde. Af Red. Niels Hansen.

I Henrik Pontoppidans smukke Genforeningssang staar de kendte Linjer:

Seks Tusind unge Sønners Liv
var dine Løsepenge.

I Verdenskrigens Dage vænnedes man til at regne med uhyggelige Tal paa de Ofre af Menneskeliv, som Krigen krævede. Vort lille Hjemland Nordslesvig maatte tage sin Del af dem. 6000-Tallet skrives hurtigt. Men tænk saa paa, at Krigen i 1864 kostede hele Danmark omkring ved 3000 Dødsofre, og af disse tog Sønderjylland ogsaa sin Del. Men *dobbelt saa mange* krævede Verdenskrigen alene af Nordslesvig. Danmark havde i 1864 et Indbyggerantal paa godt $1\frac{1}{2}$ Mill., saa de Faldnes Antal udgjorde 0,2 pCt. af Befolkningstallet. Men Nordslesvig maatte bløde med over 3 pCt. af Befolkningstallet i Verdenskrigen – 15 Gange saa meget som Danmark i 1864.

Ofret var stort, og det skal siges, at *mange* ydede det bevidst for Sønderjyllands og Danmarks Skyld. Der foreligger Vidnesbyrd nok om, at mange danske Sønderjyder gjorde deres Pligt, netop fordi de var overbevist om, at de derved var med til at give deres Liv for Danmark – for at holde Danmark udenfor Krigen.

* * *

70. Den danske Kongefamilie nedlægger Kranse paa de faldnes Grave paa Roager Kirkegaard (1933).

Naar Tallet 6000 blev nævnt allerede kort efter Krigens Ophør, beroede det selvfølgelig ikke paa en officiel Opgørelse. Denne kunde ikke foretages endnu. Men det beroede paa et Skøn, som imidlertid har vist sig omtrent at slaa til. Der er senere foretaget en Opgørelse sognevis, tilligemed en Angivelse af de faldnes Navne, for det meste med Præsten som Tillidsmand, og for de 114 Sogne i Nordslesvig bliver Antallet paa de faldne 5270, og dette Tal maa regnes for at være af saa stor Nøjagtighed, som det overhovedet kan opnaas. Naar dertil kommer de faldne fra de Egne i Mellemslesvig, hvor der findes betydelige danske Mindretal, og endvidere alle de, der i de følgende Aar døde som Følge af Krigens Eftervirkninger, vil man se, at Skønnet paa de 6000 har været rigtigt nok.

Det kan maaske have sin Interesse at se, hvorledes Tallene fordeler sig over de enkelte Sogne – amtsvis efter den gamle Amtsinddeling – i Nordslesvig, idet det kan give et mere tydeligt Træk i Billedet:

Haderslev Amt: Haderslev 325, Gl. Haderslev 101, Aastrup 21, Agerskov 53, Aller 19, Arrild 21, Bevtoft 53, Brøns 28, Branderup 22, Bjerning 8, Christiansfelt 8, Fjeldstrup 19, Fol 5, Frørup 8, Gram 60, Grarup 19, Halk 31, Hammelev 20, Hjerndrup 9, Hjerting 4, Hoptrup 44, Hygum 39, Højrup 34, Hvidding 26, Jels 45, Jægerup 15, Lintrup 31, Maugstrup 20, Moltrup 12, Nustrup 53, Oksenvad 37, Rejsby 18, Rødding 59, Roager 18, Skodborg 38, Skrydstrup 24, Skærbæk 56, Skrave 14, Sommersted 28, Spandet 17, Starup 24, Stepping 20, Tirslund 17, Toftlund 70, Tyrstrup 57, Vedsted 65, Vilstrup 23, Vodder 24, Vojens 27, Vonsbæk 12, Øsby 69, Øster Lindet 22; ialt 1872.

Aabenraa Amt: Aabenraa 295, Adsbøl 14, Bedsted 22, Bjolderup 53, Bov 77, Egvad 27, Ensted 48, Feldsted 89, Frøslev 16, Graasten 46, Hellevad 26, Hjorkær 38, Holbøl 58, Løjt 96, Klipleve 78, Kværs 38, Rinkenæs 49, Ris 74, Uge 22, Varnæs 47, Øster-Løgum 59; ialt 1272.

Sønderborg Amt: Sønderborg 192, Asserballe 22, Augustenborg 15, Broager 188, Dybbøl 35, Egen 66, Hagenbjerg 41, Hørup 37, Kajnæs 42, Ketting 31, Lysabild 66, Nordborg 71, Notmark 41, Nybøl 29, Oksbøl 33, Sottrup 51, Svendstrup 30, Tandslet 41, Ullerup 73, Ulkebøl 78, ialt 1182.

Tønder Amt: Tønder 156, Abild 35, Ballum 30, Brede 55, Burkal 67, Bylderup 34, Daler 23, Døstrup 28, Emmerlev 26, Hjerpsted 7, Hostrup 26, Højer 49, Højst 27, Løgumkloster 61, Mjolden 8, Møgeltonder 52, Nørre Løgum 62, Randerup 2, Ravsted 51, Rømø 11, Skast 5, Tinglev 71, Udbjerg 33, Visby 25; ialt 944.

Ialt: Haderslev Amt 1872, Aabenraa Amt 1272, Sønderborg Amt 1182, Tønder Amt 944; tilsammen 5270.

Straks efter Verdenskrigens Afslutning var der enkelte Sogne, hvor man gik i Gang med at rejse Mindesmærke for de faldne, der hvilede paa Valpladserne i Frankrig, i Belgien, i Rusland, i Balkanlandene, i Afrika, ved Fangelejrene i Sibirien eller paa Havets Bund. Og snart fulgte alle Sognene efter. I Løbet af faa Aar blev der rejst Mindesmærker i alle Sognene eller ophængt Mindetavler med de faldnes Navne i Kirkerne. Det var ofte ret betydelige Beløb, det drejede sig om, fordi man vilde skabe de faldne et værdigt og smukt Minde. Midlerne skaffedes til Veje ved frivillige Gaver i Sognet, og hvis det indsamlede Beløb ikke slog til, vedtoges det at tage Restbeløbet af Sognets Midler.

Der er ialt i Nordslesvig rejst 98 Mindesmærker for de faldne, paa en enkelt Undtagelse nær paa Kirkegaardene. I enkelte Sogne er der rejst baade et dansk og et tysk Mindesmærke, saaledes i Haderslev, Ravsted, Abild og Ris. I Øster-Løgum, Bov og Tandslet Sogne er der rejst to Mindesmærker. I Reglen er altsaa baade den dansksindede og den tysksindede Del af Befolkningen enedes om at rejse Mindesmærket i Fællesskab. Kun i Tønder og Udbjerg har Danskerne ikke været med. I de allerfleste Tilfælde er Indskifterne paa Mindesmærkerne paa Dansk. Hvor Befolkningen

har været stærkt nationalt blandet, kan man finde Indskriften paa begge Sprog, eller ogsaa har man nøjedes med Tallene 1914-18 og de faldnes Navne.

I de Sogne, hvor man ingen Mindestene har rejst, har man ladet ophænge smukt udførte Tavler inde i Kirken med de faldnes Navne. Det samme er forøvrigt ogsaa ofte Tilfældet i Sogne, hvor der er rejst et Mindesmærke paa Kirkegaarden. Kun i et Sogn, Augustenborg, findes der hverken Mindesmærke eller Tavle.

Afsløringen af Mindesmærkerne formede sig altid som en gribende Højtidelighed, som for Deltagerne og navnlig de faldnes Paarørende var som en Trøst i Sorgen. De følte, at Ægtefællen, Sønnen eller Broderen havde ofret sig for det bedste, og at alle Landsmænd delte Sorgen med hverandre.

Stemningen fandt ofte smukt Udtryk i de Indskrifter, Stenene bærer. Ofte jævne og ligetil, et Skriftsted fra det nye Testamente som: „Ingen har større Kærlighed end den, der sætter Livet til for sine Venner“, „Jeg er Opstandelsen og Livet ---“, „Vær tro indtil Døden ---“ eller „Guds Fred med vore Døde“, „Hvil i Fred i fremmed Jord“.

Paa enkelte Mindesmærker er indhugget Vers af danske Digtere, som fortjener at fremdrages. — *Valdemar Rørdam* har saaledes forfattet følgende Indskrifter:

Paa Mindesmærket paa *Dybbøl* Kirkegaard:

Bundne — bar de Byrderne,
Saarede — vandt de Sejren,
Døde — leve de her,
Adspredte — samle de os,
Dersom vi er det værd.

Paa Mindesmærket i Mindelunden paa *Gl. Haderslev* Kirkegaard:

Skilt af meget bar de Dommen,
Livet, Lidelsen og Døden.
Husk, o Haderslev ved Dammen,
Dine faldne Sønners Navn.
Sent gaar Natten, tung er Døden,
der er langt til Morgenrøden.
Løft os, Frelser, i din Favn.

Paa Mindesmærket i *Vedsted*:

Jert Støv er spredt i fremmed Land,
som Aske fra en Verdensbrand. —
Mig Sten gav Sorgen Mæle.
Gud samle Jeres Sjæle.

Indskriften paa Mindesmærket paa *Holbøl* Kirkegaard er forfattet af Digteren og Lægen Dr. med. *Hans Storm*, Graasten:

I faldt, da Livets Højtid først var inde
med Manddomssolen vældende omkring.
Guds dybe Fred skal Døden overvinde,
og Sjælen slutte Evighedens Ring.

Forfatteren, Politifuldmægtig *Erich Erichsen*, Haderslev, har skrevet Verset paa Mindestenen i *Haderslev*:

I har signet vore Drømme, I har signet dem med Døden,
mens vi stirred gennem Natten mod et Skær af Morgenrøden.
Gud velsigne Eder alle. Morgenrøden saa vi flamme,
og den prented med sin Guldskrift Eders Navne med det samme.

(Fortsættes).

Kirken, ikke maa stride imod Sømmelighed og Orden paa Kirkegaarden eller imod de Hensyn, der maa vises Folkekirken. Til Grund for dette ligger det naturlige, at Kirkegaardene, selv om de er kommunale, er underlagt Kirkeministeriet og tjener Folkekirken, – og i Henhold til Bestemmelserne er det da noget ganske ulovligt, der er foregaaet ved den nævnte Begravelse. Ansvarer for, at alt gaar sømmeligt til, paa-hviler Kirkegaardsbestyrelsen. Det maa formentlig derfor ogsaa paaligge denne at *rejse Tiltale*, naar der forbrydes imod disse Forhold, og det maa formentlig tillige være dennes Pligt at *forhindre* forargelige Optrin, naar man af Afdødes politiske Indstilling eller af andet har grundet Formodning om, at der kan ventes Demonstrationer ved Graven eller i anden Forbindelse med Begravelsen.

De faldnes Minde paa Sønderjyllands Kirkegaarde.

Af Red. Niels Hansen.

(Fortsat fra Side 64).

Endnu kan nævnes nogle andre særlige Indskrifter:

Paa det danske Mindesmærke i *Ris*:

Med Hjemmets Navn i Hjertet skrevet
blev fjernt fra Hjemmet I bortrevet.
Vær mindet da i Fødestavn
Og signet ømt i Jesu Navn.

I *Svenstrup* og *Jægerup*:

Vi vil mindes Jer, der led, og for fremmed Fane segned. Pligtens tunge Strid I stred. Uden Fjendehad I blegned.	Fremmed Jord blev Eders Grav, fremmed Haand vil Krans jer binde. Hav vor Tak for, hvad I gav. Ære være eders Minde.
--	--

Disse Verslinier har ofte paa en smuk Maade givet Udtryk for Stemningen, for Kærligheden til de faldne og for Ærbødigheden for det store Offer, de maatte bringe.

Paa omstaaende Gengivelser af et betydeligt Antal af Mindesmærkerne vil man se, at de ogsaa gennemgaaende er udførte med dyb Ærbødighed for Opgaven. Her skal ikke foretages nogen Bedømmelse af deres kunstneriske Værdi; den vil for dem, der satte dem, være kommen i anden Række. Det gjaldt først om at skabe et Minde, der var de faldne og Befolkningens Sorg værdig. I de allerfleste Tilfælde har det været hjemlige Stenhuggere, der har udført Mindesmærket. Og det tør vist siges, at de løste Opgaven værdigt og smukt.

I enkelte Tilfælde ønskede Befolkningen dog, at kendte danske Kunstnere skulde betroes Opgaven at rejse de faldne et varigt Mindesmærke. Billedhugger *N. Hansen Jacobsen* fik Lejlighed til at udføre fem. Saaledes Mindestenen paa *Gram* Kirkegaard, en Kvindeskikkelse i noget over Legemsstørrelse, støbt i Bronze, paa en Granitsokkel. Det forestiller en Moder, der søger efter Sønnens Grav i det fremmede. Hun har en Krans i Haanden for at lægge den paa Graven. I Mindestenen paa *Arrild* Kirkegaard, en stor Granitsten, der stammer fra Læborg Mark, Vejen Sogn, har Hansen Jacobsen indhugget de faldnes Navne, omrammet af smukke Ornamenteringer. Den samme Kunstner har givet Tegning til Mindesmærket i *Skodborg*, en sekskantet Granitstøtte i Form af en afskaaret Pyramide med de faldnes Navne paa Sidefladerne og en Krans paa den øverste Flade. Endvidere Mindesmærket i *Øster Lindet*, en Granitsten med Navnene indrammet af Grenornamenter. Og endelig Mindestenen i *Røding*, der bestaar af en smuk Overligger, som Hansen Jacobsen skaffede til Veje fra

72.

72. Motiver fra Mindesmærker for Verdenskrigens Faldne i Sønderjylland.

73.

73. Motiver fra Mindesmærker for Verdenskrigens Faldne i Sønderjylland.

Lindknud. Den store Flade kunde dog kun give Plads til 40 Navne. Kunstneren kløvede derfor en Natursten, og hver af Halvdelene anbragtes ved Siden af den store Sten og bærer ligesom denne de faldnes Navne med indhuggede Grenornamenter.

Et af de smukkeste Mindesmærker er det paa *Vedsted* Kirkegaard. Det dannes af en Jordhøj, hvorpaa der ligger en stor uregelmæssig Granitsten øverst i Midten, med en Engelskikkelse med Palmegrene i stærkt ophøjet Relief. Højen er gennemskåret, og Forsiden dannes af en Murflade af 7 store Granitsten med de faldnes Navne. Tegningen til Mindesmærket er lavet af *Niels Skovgaard* og udført af hans Brodersøn, Billedhugger og Kunstmaler *Joh. Th. Skovgaard*. Niels Skovgaard har dog ogsaa selv deltaget i Arbejdets Udførelse. Nedenunder er indhugget det af Valdemar Rørdam affattede, foran omtalte Vers. Mindesmærket paa *Varnæs* Kirkegaard er ligeledes udført af Joh. Th. Skovgaard, en høj Granitsten med buetformet Afslutning, der bærer et Korstegn. Over de faldnes Navne er indhugget et Relief, der forestiller Dødsengelen, der skriver de faldnes Navne i Livets Bog. Joh. Th. Skovgaard har ogsaa givet Tegningen til Mindesmærket paa *Dybbøl* Kirkegaard, en trekantet Granitsten paa en rund Sokkel. Øverst er indhugget et Relief, som forestiller Dødsengelen, der planter en Rose paa Krigerens Grav. Og nedenunder er indhugget Valdemar Rørdams smukke Mindevers.

I *Aabenraa* enedes baade den danske og den tyske Befolkning om at rejse et fælles Mindesmærke. Og der udskreves en Konkurrence, som baade danske og tyske Kunstnere kunde deltage i. Resultatet af Konkurrencen blev ca. 80 Udkast, deraf de to Trediedele af danske Kunstnere. En Dommerkomité, bestaaende af baade danske og tyske Kunstkere, valgte Billedhugger *Joh. Bjergs* Udkast. Mindesmærket bestaar af en høj, tilhugget Granitsten, der bærer et Broncerelief med tre Skikkelser, omtrent i Legemsstørrelse, forestillende Dødsengelen med en yngre og en ældre Soldat ved Haanden, symboliserende saaledes baade de danske og tyske faldne, som Dødens Engel førte bort. Paa Sokkelen staar i Bronzebogstaver: „Unseren gefallenen Söhnen. 1914–18. Vore faldnes Minde“.

Foruden disse Kunstnere kan nævnes en Række kendte Arkitekter, *Havning*, *København*, *Dall*, *Flensborg*, *Gram*, *Haderslev* o. fl. a.

En Del af Mindesmærkerne er anbragt eller formet som meget smukke Anlæg. *Broager* er det mest storslaaede, men *Broager Sogn* havde ogsaa de fleste faldne af alle Landsognene i *Sønderjylland*, 188. Anlægget, ved hvis Udformning Kunstneren Joh. Th. Skovgaard var medvirkende, ligger lige op til Kirkegaarden. Det bestaar af en stor Jordhøj, 3–4 m høj, fornedet 20 og foroven 10 m i Diameter. Øverst paa Højen ligger en stor Granitsten med Indskriften: „Sten satte *Broager Land*, Sønner til Minde, faldne i Krigen 1914–18“. Omkring Stenen er der plantet ni Egetræer, et for hver af de ni Landsbyer og Kommuner, der hørte ind under *Broager Sogn*. Rundt om Højens Fod staar to Rækker Sten, 76 i den indre og 89 i den ydre Række, og hver Sten bærer en af de faldnes Navne. Dog er Brødres Navne altid anbragt paa samme Sten. Der findes 2 Sten med hver 4 Brødres Navne, flere med 3 og mange med 2 Brødres Navne. En af Stenene bærer en Faders Navn tillige med Sønnens. De ni Landsbynavne staar indhugget i ni Sten, som er sat ved Højens Nordside.

Paa *Rinkenæs* Kirkegaard er der ogsaa lavet et Anlæg. En lille Jordhøj bærer en Granitsten med Indskrift, og ved Højens Fod er sat ni mindre Natursten, der ligesom i *Broager* svarer til de paagældende Landsbyer.

74.

I *Gl. Haderslev Sogn* er der lige Syd for Kirkegaarden, skraanende ned mod Dammen, skabt en smuk „Mindelund“, omtrent en halv Tønde Land stor. Anlæggets Midte beherskes af en Jordhøj, der bærer to Sten sat ovenpaa hinanden, den ene med Valdemar Rørdams andet Steds omtalte Indskrift. Udenom Højen er der sat 90 større Granitsten, hver med et Navn, en Del dog med to eller tre Navne, hvor det drejer sig om Brødre. Ved og mellem Stenene er der plantet Bregner og Slynplanter, og Anlægget plejes af de Paarørende, Slægt eller Venner, som var det Grave paa Kirkegaarden. Man gribes af en dybt alvorlig og vemodig Stemning ved at færdes i Mindelunden. Kun Navnene og Mindet er tilbage af de mange, der blev derude.

Anlægget i *Løgumkloster* har sin særlige Historie, der gaar tilbage i Fortiden. Paa en Kæmpehøj i Lindetskov laa der en stor Overligger over et Gravkammer, der i gamle Dage skal have huset en Røverbande. I 90'erne blev Overliggeren fjernet og ført til Løgumkloster, hvor den rejstes med følgende Indskrift: „Dem Gedächtnis un-

74. Mindetavler over Verdenskrigens Faldne i sønderjydske Kirkegaarde.

seres grossen Kaisers und Königs Wilhelm I. gewidmet von treuen Untertanen Lügumklosters und Umgegend“. En Omtale heraf gav iøvrigt Anledning til en Retssag mod Udgiveren af Sprogforeningens Almanak *M. Andresen* og resulterede i en Uges Fængsel.

Efter Genforeningen fandt Beboerne i Løgumkloster, at Stenen kunde faa en bedre Anvendelse, nemlig som Mindesten for de faldne. Det vedtoges enstemmigt af Byraadet, baade med de danske og tyske Stemmer. Stenens tyske Indskrift blev hugget ud og Stenen flyttet ned i et Anlæg lige Øst for Kirkegaarden. Og i Stedet for den tyske Indskrift kom der til at staa: „Minde om Borgere i Løgumkloster faldne i den store Krig 1914–18“. I Anlægget sattes endvidere en Sten for hver af Byens faldne Sønner.

Paa lignende Vis er Mindesmærkerne for de faldne anbragt i smukke Anlæg i en hel Række Sogne, Holbøl, Aastrup, Øster Løgum, Egen, Notmark, Ris, Asserballe og Frøslev.

Enkelte Steder er Mindesmærkerne imponerende store. Det største er det i Oksenvad, en Granitsten, $2\frac{1}{2}$ m høj og $3\frac{1}{2}$ m bred. Den fandtes paa en Mark, godt en halv Mil fra Kirkegaarden. Det var et meget vanskeligt Arbejde at faa den transporteret til Kirkegaarden. Sognets Beboere forsøgte selv, men maatte give op. Saa paatog Hærens Ingeniøraftdeling sig Arbejdet, der blev ledet af Premierløjtnant *Wulff*. Men Transporten tog hele ti Uger.

Ogsaa de omtalte *Mindetavler* i Kirkerne er gennemgaaende smukt udførte. Paa Foranledning af en Henvendelse fra en Mand i Sønderjylland til Kunstakademiets Skoleraad om at yde Bistand til Udarbejdelsen af en Mindetavle, tog Skoleraadet Opgaven op i videre Omfang og udskrev en Konkurrence blandt Akademiets Elever. Der nedsattes en Dommerkomité, bestaaende af Professorerne *M. Nyrup*, *Carl Petersen*, *Joakim Skovgaard* og *Utzon Frank* samt Arkitekterne *Volmer Drost*, *Gjerløv Knudsen*, *Axel G. Jørgensen* og *Max Reë*. Udkastene samledes i et smukt udstyret Hefte, bekostet af Sønderjysk Fond, og stilledes til fri Raadighed. Den herigennem tilbudte Bistand blev der gjort Brug af i flere Tilfælde.

19 Aar er gaaet, siden Verdenskrigen begyndte, 15 Aar siden den holdt op. Aarene har vel mildnet den bitre, tunge Sorg, der knugede Tusinder af Hjem i Sønderjylland. Men de faldne er ikke glemt. Deres Offer vil blive husket. Og som et synligt, værdigt Minde vil Mindesmærkerne paa vore Kirkegaarde tale deres alvorlige Sprog til Efterslægten i de kommende Tider.

